

Een wat lange kerstvakantie in Tsjechoslowakije, maar wel economisch

Over een drietal lezingen van de Nederlandse
avant-gardistische vormgever, fotograaf en filmmaker
Paul Schuitema in Brno en Praag begin januari 1936

A slightly prolonged Christmas break in Czechoslovakia, yet economic

On three lectures by the Dutch avant-garde designer, photographer
and filmmaker Paul Schuitema in Brno and Prague in early January 1936

Hubert van den Berg en Albert Gielen

Abstract

The following article deals with a small episode in the manifold relations between the historical avant-garde in the Netherlands and Czechia and Slovakia in the first half of the twentieth century. Early December 1935, the Dutch avant-garde designer, photographer and filmmaker Paul Schuitema decided that the time was ripe for a holiday trip to Czechoslovakia during his Christmas break as teacher at the art academy in The Hague. His destination was Brno, where the designer and just starting architect František Kalivoda lived. Kalivoda had visited Holland in early 1934 touring Dutch cinemas and film clubs with avant-garde films from Czechoslovakia. Kalivoda and Schuitema had become acquainted during Kalivoda's stay in the Netherlands and most likely invited Schuitema to come over to Brno to show Dutch experimental films in the Moldavian capital in return. Since Schuitema had little money, he proposed to give lectures for honoraria. Whereas two lectures were organized by Kalivoda in Brno in advance, only last-minute a third lecture was arranged in Prague to finance Schuitema's stay over there. As a tourist visiting Czechia for the first time, Schuitema also wanted to see Prague. However, as he found out, the hotel arranged for him was far beyond his budget. Solace offered his final Czech lecture in the Prague Museum for applied art, arranged by his Prague avant-garde contacts and the Scandinavian-Dutch Institute, an organization related to the Czechoslovakian Foreign Office to promote cultural relations between Czechoslovakia and the Netherlands.

Keywords

Avant-garde, Nieuwe Zakelijkheid, functionalism in design and architecture, Czechoslovakia, Holland, cultural exchange

Onder de kop “Paul Schuitema te Praag” verschijnt op 15 januari 1936 in de ochtendeditie van de Haagse krant *Het Vaderland* in de rubriek met plaatselijk “Residentienieuws” een kort verslag van een reis naar Tsjechië in de weken ervoor van Schuitema, docent aan de afdeling Reclame van de Haagse Academie van Beeldende Kunsten, maar daarnaast en bovenal een “pionier van de avant-garde”¹ uit de hoek van de Nieuwe Zakelijkheid als grafisch vormgever, reclameontwerper en fotograaf met internationaal renomme:

De heer Paul Schuitema, leeraar van de Kunstacademie alhier, heeft te Praag gedurende zijn vakantie eenige voordrachten gehouden: twee te Brunn, en één te Praag.

In Brunn geschiedde dit op uitnodiging van de Vereeniging voor Wetenschappelijke Cinematografie en van den bekenden architect Kaliwoda. Den eersten avond – de zaal van de natuurwetenschappelijke faculteit der universiteit was voor het talrijke publiek te klein – werd een overzicht gegeven van Nederlandsche experimenteele filmkunst. Met groote belangstelling en bewondering dat zich herhaaldelijk in toejuichingen uitte, volgden de aanwezigen de fazen van het leven van de Brug van Ivens, en met werkelijke geestdrift den Groei der Kristallen van J. C. Moll. Ook de Regen van Franken en Ivens, een Montagestudie van den spreker zelf en Borinage van Ivens en Storck oogstten blijken van dankbare waardeering.

Een tweede lezing te Brunn in het Stadion behandelde de moderne Nederlandsche fotografie, de organisatie en de taak van de afdeling voor reclame aan de Kunstacademie in Den Haag, waarbij Schuitema de beteekenis der fotografie voor reclame, typografie en reportage schetste en tegenover de fotografische imitatie van kunsttechniek, den eisch van zakelijkheid en gedocumenteerdheid stelde. Een groot aantal diapositieven, eigen werk en werk van leerlingen, experimenteele fotografie van eigen en vreemden bodem, gaf een overzicht van licht-en-schaduw-studies, van grotesken en karikaturen, van slechte en goede voorbeelden van fotografie in de reclame, van fotomontage, documentaire en reportage-fotografie.

Een derde spreekavond te Praag op uitnodiging van het Nederlandsche Skandinavisch instituut, trachtte een overzicht te geven van de moderne Nederlandsche kunst, gelijk deze in architectuur, film, fotografie en typografie tot uiting komt.²

Het bericht was naar alle waarschijnlijkheid ingefluisterd door Schuitema zelf; in ieder geval was hij de enige die de informatie kon hebben aangeleverd. De kop “Paul Schuitema te Praag” dekt – zo moge duidelijk zijn – de lading van het bericht maar ten dele: Schuitema trad niet alleen in Praag op maar ook in Brno. Opmerkelijk is in dit

1 Buchmann, Mark (1967): Paul Schuitema. Ein Pionier der holländischen Avantgarde. Zürich: Kunstgewerbemuseum. Deze bijdrage wird mogelijk gemaakt door onderzoeksubsidies van de Filozofická fakulta van de Univerzita Palackého v Olomouci in het kader van de IGA- en FPVČ-programma's.

2 Anon. (1936): Paul Schuitema te Praag. In: *Het Vaderland*, 15.01.1936.

verband een verschrijving of waarschijnlijk een onoplettende last-minute aanpassing in de eerste zin. Daarin is eerst van “enige voordrachten” in Praag sprake. Vervolgens blijkt “enige” voor drie te staan, waarvan Schuitema er twee in Brno hield – toentertijd in het Nederlands nog veelal aangeduid met de Duitse naam van de stad, Brünn – en vervolgens één in Praag. Terwijl het bericht of in ieder geval de kop van het bericht suggereert dat Praag het hoofddoel van Schuitema’s reis was, was dat feitelijk Brno en niet Praag.

Maar wie kent in Nederland Brno of kende Brünn? De doorsnee-Hollander weet weinig van Tsjechië of toen nog Tsjechoslowakije. Praag was en is voor menigeen in Nederland de enige Tsjechische stad die men kent. Vermoedelijk luidde de aangeleverde kop “Paul Schuitema in Tsjechoslowakije” of “Paul Schuitema te Brünn en Praag” en sneuvelde die kop bij de opmaakredactie of de zettters van de krant om een zeer banale reden. Voor het korte bericht in de beperkte ruimte voor nieuws uit de residentie waren twee kopregels teveel. In de gangbare lettergrootte voor kopjes van afzonderlijke berichten in *Het Vaderland* vulde “Paul Schuitema te Praag” min of meer één kolombreedte – voor meer letters was er duidelijk geen plek en ook in het bericht was “Tsjechoslowakije” te lang. Terwijl een lezer zonder veel benul van topografie door de aanpassing van de tekst zou kunnen denken dat Brünn een voorstad van Praag was, zullen lezers die beter wisten vermoedelijk de eerste zin hebben gelezen als dat wat het was: een kromme zin of verschrijving, zoals die toentertijd nog schering en inslag waren in haastig gepubliceerde kranten.

Er klopt echter meer niet aan het bericht. Onjuist is ook – misschien een fout van de journalist van *Het Vaderland* die Schuitema’s verhaal opnam – dat Schuitema in Praag over film sprak. Schuitema sprak over veel in Praag, zoals de titel van zijn lezing aangaf: “Das moderne Holland – Architektur, Typographie, Photographie, Reklame, Kunstschulen”.³ Film noemde hij weliswaar kort in de inleiding van zijn “voordracht met lichtbeelden”, maar kwam – anders dan in Brno – verder niet aan de orde in zijn Praagse verhaal.⁴ Licht bezijden de waarheid is ook de omschrijving van František Kalivoda als “de bekende architect”. In de winter 1935-36 is Kalivoda – jaargang 1913 – halverwege zijn architectuurstudie aan de Technische Hogeschool in Brno en pas in de loop van 1936 zou van hem een eerste ontwerp worden gebouwd, een villa in functionalistische stijl in Brno in opdracht van de Oekraïense balletdanser, choreograaf en danspedagoog Ivo Váňa Psota.⁵ Die villa en volgende bouwwerken van Kalivoda’s tekentafel, zouden hem in Tsjechoslowakije en daarbuiten bekendheid als modern architect brengen; een bekend architect was Kalivoda in januari 1936 evenwel nog allerminst. Wèl had Kalivoda zijn eerste sporen dan al verdiend als grafisch vormgever, typograaf, reclameontwerper

3 Anon. (1936): Vorträge – Veranstaltungen. In: Prager Presse, 09.01.1936.

4 Anon. (1936): Ueber das moderne Holland. In: Prager Presse, 12.01.1936. Zoals hier zijn ook alle in het Nederlands weergegeven citaten uit Tsjechisch- en Duitstalige bronnen onze vertaling (Hvdb/AG). Een manuscript van de inleiding van Schuitema’s presentatie en een lijst met een beschrijving van het beeldmateriaal is bewaard gebleven in de nalatenschap van Schuitema in het Kunstmuseum in Den Haag onder de later toegevoegde omschrijving: “Lezing gehouden te Praag over ‘Moderne Nederlandsche kunst’ + lijst van dias”.

5 LV (2022): František Kalivoda. URL: <https://www.bam.brno.cz/architekt/14-frantisek-kalivoda> [geraadpleegd 05.05.2022]

en redacteur van allerlei avant-gardistische en modernistische tijdschriften in Brno – al op zeer leeftijd, nog in zijn schooltijd als gymnasiast.

Zo is ook eind juni 1931 werk van Kalivoda te zien in het Amsterdamse Stedelijk Museum op een tentoonstelling met “internationaal reclame drukwerk, foto’s en fotomontages”, zoals het op het door Schuitema ontworpen affiche heette.⁶ Het Amsterdamse Stedelijk was het eindstation van een door Europa rondreizende tentoonstelling van de ring neue werbegestalter, een internationale “kring van nieuwe reclameontwerpers” die een “nieuwe” functionalistische vormgeving bepleitten en beoefenden.⁷ Kalivoda heeft net zijn eindexamen gedaan om na de zomer architectuur te gaan studeren, wanneer zijn werk in het Stedelijk te zien is. Net als Schuitema is ook Kalivoda dan al een paar jaar lid van die ring neue werbegestalter, een overwegend Duits netwerk, waarvan Kurt Schwitters de penvoerder is en waarbij naast Schuitema uit Nederland onder meer Piet Zwart als internationaal toongevend vormgever is aangesloten en uit Tsjechië Karel Teige en Ladislav Sutnar als inmiddels internationaal bekende grootheden. Van Teige en Sutnar zijn net als van Schuitema en Zwart verschillende ontwerpen te zien; Kalivoda is met één ontwerp vertegenwoordigd, een indicatie voor zijn status in de ring en zijn status als jeugdig representant van een nieuwe generatie in de constructief-functionalistische Europese avant-garde halverwege het interbellum.

Misleidend in het bericht in *Het Vaderland* is echter bovenal de suggestie dat Schuitema naar Tsjechoslowakije ging, omdat hij uitgenodigd was om lezingen te houden. Schuitema wilde ongetwijfeld dat zijn reis zo gezien werd en zo zijn status als vormgever, fotograaf en filmmaker van internationale allure ten goede kwam – als iemand die zelfs in Praag en Brno een gevraagd spreker was. De zaak lag eigenlijk anders. Feitelijk had Schuitema zichzelf uitgenodigd en voorgesteld om lezingen te houden om zijn reis te bekostigen. Zo schreef Paul Schuitema op 8 december 1935 aan Kalivoda dat hij twee weken later, rond de kerst naar Brno wil komen en daar dan tot begin januari wil blijven, maar erg krap bij kas is en daarom “ein paar vorträge halten könnte, zum beispiel uber holländische film, holländische reclame, holländische architectur, oder so etwas, typografie, schule, unsere abteilung u.s.w.” om zijn reis “möglichst economisch” te maken.⁸ Uit de correspondentie tussen Schuitema en Kalivoda is duidelijk dat Schuitema in eerste instantie alleen aan optredens in Brno dacht en er van een lezing in Praag begin december, wanneer Schuitema zijn reis plant, nog geen sprake is.

6 Afgebeeld in: Maan, Dick (2006): Paul Schuitema. Beeldend organisator. Rotterdam: 010, blz. 8. Zoals hier in de titel van de tentoonstelling en ook in de naam “ring neue werbegestalter” werden ook in veel publicaties die zich naar de principes van de zogeheten Nieuwe Typografie richtten, hoofdletters gemeden. Paul Schuitema doet dit ook in zijn correspondentie.

7 Zie: Rattemeyer, Volker – Helms, Dietrich – Matschke, Konrad (1990): “Typographie kann unter Umständen Kunst sein.” Ring ‘neue werbegestalter’. Amsterdamer Ausstellung von 1931. Wiesbaden: Landesmuseum.

8 Brief van Paul Schuitema aan František Kalivoda, 08.12.1935, bewaard in: Muzeum města Brna, Oddělení dějin architektury, Fond Františka Kalivody, Korespondence. Deze en verdere brieven van Schuitema aan Kalivoda evenals van brieven van Josef Vydra aan Kalivoda in de collectie van het Muzeum města Brna werden ter beschikking gesteld door Simona Běrešová, Humboldt Universität zu Berlin, hiervoor onze grote dank. Hier en ook bij volgende citaten uit Schuitema’s correspondentie is het Duits met Nederlandse elementen ongecorrigeerd weergegeven.

Paul Schuitema in Brno

Dat het hoofddoel van Schuitema's reis naar Tsjechoslowakije niet Praag maar Brno was, is geen toeval. Hoewel Praag zonder meer het belangrijkste centrum van de historische avant-garde in Tsjechoslowakije tijdens het interbellum was, bestond al in de jaren 1920 ook in Brno een buitengewoon actieve avant-gardekring die eveneens internationaal zeer present was, onder meer met het tijdschrift *Pásmo* (De zone, 1924-26), uitgegeven door de architect Artuš Černík als voorman van de lokale afdeling van de Tsjechische avant-gardeformatie Devětsil (Groot hoefblad, letterlijk “negenkracht”).⁹ De meeste bijdragen in *Pásmo* zijn weliswaar in het Tsjechisch geschreven zoals in *De Stijl* in het Nederlands. Tegelijkertijd fungeert *Pásmo* evenwel als internationaal avant-gardeplatform net als *De Stijl* met bijdragen in andere talen en vertalingen van Tsjechische programteksten, overwegend in het Duits, maar soms ook in het Frans en Engels. De internationale oriëntatie komt ook in de meertalige ondertitel van het blad tot uitdrukking: *La Zone. Pamphlet international – Die Zone. Internationales Flugblatt – The Zone. International pamphlet – La Zona. Rivista internazionale*.¹⁰ Tekenend voor de plaats van *Pásmo* en Brno in het netwerk van de Europese avant-garde¹¹ is het feit dat Theo van Doesburg in 1925 Brno op het omslag van *De Stijl* als één van de Europese steden noemt, waar *De Stijl* gevestigd zou zijn of filialen zou hebben, zoals multinationalaal opererende uitgeverijen dat ook deden en nog steeds doen om hun internationale standing te benadrukken: “Warschau Leiden Hannover Parijs Brno Weenen” – heet het bij Van Doesburg.¹² Leiden staat in dit lijstje voor *De Stijl*, Warschau voor het tijdschrift *Blok*, Hannover voor Kurt Schwitters' *Merz*, Wenen voor het daar in ballingschap verschijnende Hongaarse tijdschrift *Ma*, Parijs voor het mede door Le Corbusier gefinancierde *L'Esprit nouveau* en nogmaals *De Stijl*, nadat zich Van Doesburg zelf inmiddels ook in Parijs heeft gevestigd. Brno staat in Van Doesburg's lijst met Europese steden, waar het constructivisme in de trant van *De Stijl* te vinden zou zijn, voor *Pásmo*. Op zijn beurt presenteert Černík zich in *Pásmo* als “algemeen vertegenwoordiger” van *De Stijl* (en Van Doesburgs dadaïstische bijblad *Mécano*)¹³, zoals dat in Nederland – omgekeerd – de Groningse constructivist Hendrik Nicolaas Werkman in zijn tijdschrift *The Next Call* voor *Pásmo* doet: “The Next Call onderhoudt internationaal verkeer met redacties van onderscheidene Tijdschriften van de avant-garde en neemt abonnementen aan op [onder meer] La Zone, A. Cernik,

9 Zie Ingerle, Petr – Česálková, Lucie (2014): *Brněnský Devětsil a multimediální přesahy umělecké avantgardy*. Brno: Moravská galerie v Brně.

10 Hier overgenomen van het titelblad van: *Pásmo* jg. 1, nr. 4 (1924).

11 Voor dit netwerk en de rol van tijdschriften uit Oost-Midden-Europa zie: van den Berg, Hubert (2018): Lajos Kassák, the Viennese edition of MA and the “International” of avant-garde journals in the 1920s. In: Balázs, Eszter – Sasvári, Edit – Szeredi, Merse Pál: *Art in Action. Lajos Kassák's Avant-Garde Journals from A Tett to Dokumentum (1915-1927)*. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum/Kassák Múzeum, blz. 9-31.

12 *De Stijl* jg. 6, nr. 9 (1925), omslag

13 Černík, Artuš: *Generální zastupitelství moderních zahraničních revuí pro ČSR*. In: *Pásmo* jg. 1, nr. 11/12 (1925), blz. 10.

Brünn Julianov [...]”¹⁴ Een indicatie voor de goede band tussen Werkman en Černík is het feit dat Černík niet alleen de ontvangst van *The Next Call* in *Pásmo* in overzichten met verwante bladen vermeldt (net als *De Stijl*, maar ook het Amsterdamse *Wendingen* en andere Nederlandse vaktijdschriften voor architectuur en vormgeving zoals *De Reclame* en *Klei*, tijdschrift van de Nederlandse baksteenindustrie). In 1924 behoort Černík tot de eersten die werk van Werkman aanschaffen, in zijn geval twee constructivistische “druksels” – op de handpers vervaardigde meerkleurige abstracte configuraties.¹⁵ Op een foto van de etalage van een boekwinkel in Brno gespecialiseerd in avant-gardepublishaties, die in 1925 in *Pásmo* te vinden is, zijn zowel *De Stijl* als *The Next Call* te zien naast andere gelijksoortige bladen uit alle windrichtingen.¹⁶

De banden tussen de Nederlandse en Tsjechoslowaakse avant-garde (zowel in Praag als in Brno en Bratislava) waren in het Europese circuit van de historische avant-garde verhoudingsgewijs sterk, wat met een verhoudingsgewijs sterke avant-garde in beide landen samenhang¹⁷ en in Tsjechië niet alleen in Praag c.q. Bohemen maar ook in Moravië, overwegend in Brno, maar ook in andere steden als Zlín en Olomouc. In dit verband gooiden zowel Moravië als Nederland eind jaren 1920, begin jaren 1930 hoge ogen op het gebied van het zogeheten Nieuwe Bouwen, een constructief-functionalistische richting in de architectuur, waarbij vanuit Moravië naar Nederland werd gekeken en omgekeerd uit Nederland naar Moravië en Brno, waar het Nieuwe Bouwen floreerde dankzij een bloeiende industrie geleid door modern ingestelde ondernemers. Zo engageerde het echtpaar Fritz en Grete Tugendhat in Brno de Bauhaus-architect Ludwig Mies van der Rohe voor de bouw van hun woonhuis, de Villa Tugendhat (1930) die een internationaal paradevoorbeeld van het Nieuwe Bouwen werd. Vergelijkbaar lieten de gebroeders Bat’a in Zlín de gelijknamige schoenenfabriek, maar ook de huisvesting van hun werknemers bouwen in dezelfde trant en dat niet alleen in Zlín; het Baťa-schoenenimperium was al midden jaren 1920 de belangrijkste adverteerder en op deze wijze ook financiële steunpilaar van het tijdschrift *Pásmo*.

14 The Next Call, nr. 6 (1924), achterblad.

15 Dekkers, Dieuwertje – van der Spek, Jikke – de Vries, Anneke (2008): H.N. Werkman. Het complete oeuvre. Rotterdam: NAI, blz. 481, nrs. D2 en D9.

16 St. Kočí knihkupectví. In: *Pásmo* jg. 1, nr. 5/6 (1924), blz. 12.

17 Dit is een tot nog toe slechts fragmentarisch beschreven relatie in een (Midden-)Europa dat nog niet gekenmerkt werd door de tweedeling die het IJzeren Gordijn in de Koude Oorlog bewerkstelligde en nog steeds naspoekt in de historiografie van de Europese avant-garde in het interbellum, waarin avant-garde in “het Westen” en avant-garde in landen die tijdens de Koude Oorlog tot “het Oostblok” behoorden, veelal als twee verhalen worden verteld, cf. Benson, Timothy (2002): *Central-European Avant-Gardes. Exchange and Transformation 1910-1930*. Cambridge, Mass.: MIT; Srp, Karel (2018): *Years of Disarray 1908-1928. Avant-gardes in Central Europe*. Praag: Arbor Vitae Societas. Zoals ook het lijstje met stedennamen op het omslag van *De Stijl* aangeeft, was er van zo’n tweedeling in de jaren 1920-30 nog geen sprake. Veeleer vormde Tsjechoslowakije – misschien afgezien van het meest oostelijke deel van de Eerste Tsjechoslowaakse Republiek dat na de Tweede Wereldoorlog door de Sovjet-Unie werd ingelijfd en nu tot Oekraïne behoort – “het hart van Europa” (Valk, Willem [1947]: *Tsjechoslowakije. Het hart van Europa*. Amsterdam: van Campen) of in ieder geval het hart van Midden-Europa, waar in die tijd ook Nederland nog toe gerekend werd, zie van den Berg [noot 11], blz. 23–28. Nederland en Tsjechoslowakije behoorden toentertijd nog niet tot twee verschillende – imaginaire dan wel reële – westelijke en oostelijke hemisferen in Europa, zoals dat in de Koude Oorlog en afgezwakte vorm ook nu nog in de Europese Unie het geval was en is.

Paul Schuitema's reisplan in december 1935 sloot aan bij de geregelde uitwisseling zoals die al sinds de jaren 1920 bestond, grotendeels op papier, maar ook in de vorm van bezoeken over en weer. Zo ging het ook bij Schuitema's bezoek aan Brno feitelijk om een tegenbezoek. Anderhalf jaar eerder was František Kalivoda – in het voorjaar van 1934 – een paar maanden door Nederland getoerd met een pakket Tsjechoslowaakse avant-gardefilms in zijn bagage. *Pièce de résistance* van Kalivoda's filmaanbod was de juist voltooide Slowaakse film *Zem spieva* (*De aarde zingt*, 1933) van de etnograaf Karol Plicka over het leven op het Slowaakse platteland en in de Tatra en Karpaten, een film die met steun van de Tsjechoslowaakse overheid was geproduceerd, zoals ook Kalivoda's reis door diezelfde overheid in het kader van de buitenlandse cultuurpolitiek werd gefinancierd.¹⁸ Naast *Zem spieva* had Kalivoda nog een tiental andere films bij zich, merendeels korte films met een documentair en experimenteel karakter van Tsjechische regisseurs, deels afkomstig of woonachtig in Brno.¹⁹ Voorafgaand aan de vertoning *De aarde zingt* en een keuze uit de overige films stelde Kalivoda als inleider die films en de Tsjechoslowaakse filmindustrie voor in – zoals dat tegenwoordig heet – arthouse-bioscopen als De Uitkijk in Amsterdam en daarnaast bij lokale afdelingen van de Nederlandse Filmliga, een organisatie met lokale afdelingen in diverse steden, die zich voor filmexperimenten en avant-gardefilms sterk maakte. Schuitema zelf was in de Haagse en Rotterdamse afdelingen van de Filmliga actief, zoals Kalivoda dat in Brno bij de foto- en filmgroep van het Levá fronta in Brno was.²⁰

Tijdens Kalivoda's verblijf in Nederland leerden Kalivoda en Schuitema elkaar persoonlijk kennen. In Rotterdam werd Kalivoda bij Schuitema thuis gastvrij onthaald. Niet alleen stelde Schuitema Kalivoda aan de architect Han van Loghem, een belangrijk woordvoerder van het Nieuwe Bouwen in Nederland, en aan gelijkgezinde vormgevers als Piet Zwart, Gerard Kiljan en Wim Brusse voor. Terwijl Gerard Kiljan ook docent was

18 Anon. (1934): Filmstudiegroep. In: Het Vaderland, 12.03.1934; anon. (1934): Filmstudiegroep. In: Haagse courant, 13.03.1934; anon.: Tsjechische films in De Uitkijk. In: Het Volk, 14.03.1934; anon. (1934): Kalivoda over Tsjechische film. Lezing voor het Ned. kunstenaarscentrum. In: Het Volk, 17.03.1934; anon. (1934): Avantgarde-film. In: De Tijd, 18.03.1934; anon. (1934): Filmkritiek. Tsjechische filmavond. Filmstudiegroep. In: Het Vaderland 20.03.1934; anon. (1934): Filmstudiegroep. In: Haagse Courant, 21.03.1934; anon. (1934): De Tsjechische film. In: De Tribune, 23.03.1934; anon. (1934): Een film der Sloweense folklore. Karl Plischka: „Zem Spieva”. Theater De Uitkijk. In: Soerabaijasch Handelsblad, 14.04.1934; anon. (1934): Tsjechoslowakije en de film. Een gesprek met Kalivoda. Soerabaijasch Handelsblad, 21.04.1934.

19 Uit verslagen in de Nederlandse pers [zie noot 18] valt af te leiden dat de andere films, die Kalivoda bij zich had voor het begeleidend programma naast de vertoning van *Zem spieva* de volgende waren: *Hände* (1929), *Kreislauf des Wassers* (ook: *Wasser und Wogen* en in Nederland vertoond als *Ebbe und Flut* 1929) en *Quer durch den Sport* (1929) van Albrecht Viktor Blum, *Spaziergang ins Blaue* (ook: *Zweckloser Spaziergang*, *Bezüchtelná procházka*, Nederlands: *Doelloze wandeling* 1930), *Musik der Architektur* (*Na Pražském hradě – Op de Praagse burcht*, 1932) van Alexander Hackenschmied, “wetenschappelijke” shorts met time-lapse opnames van de beweging van planten, *Pohyby rostlin* (De beweging van planten, 1928) van Vladimír Úlehla en een short met microscopische opnames van celgroei van diezelfde Úlehla samen met Silvestr Prát – *Ze života rostliné buňky* (Uit het leven van de cel, 1926), *Alltag der Grossstadt* (*Žijeme v Praze – Wij leven in Praag*, 1934) van Otakar Vávra, *Das Licht durchdringt die Finsternis* (*Světlo proniká tmou*, 1931) van Vávra samen met František Pilát en *Burleske* (*Burleska*, 1932) van Jan Kučera.

20 Marhoulová, Zuzana (2005): František Kalivoda jako filmový kritik a redaktor. In: Cinematographica. Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. O, Řada filmologická, nr. 2, blz. 127–151.

dezelfde afdeling van de Haagse kunstacademie, waar Schuitema les gaf, was Brusse een student van Schuitema en Kiljan. Op een briefkaart uit Brno van 22 juni 1934, waarop Kalivoda Schuitema en zijn vrouw bedankt voor hun goede zorgen, memoreert hij niet alleen deze ontmoetingen maar ook “die grossen flache[n] fische”²¹, mogelijk schol, vermoedelijk tong of tarbot, die hij bij de Schuitema’s geserveerd kreeg en blijkbaar grote indruk hadden gemaakt.

Vermoedelijk had Kalivoda al tijdens zijn verblijf in Nederland Schuitema voorgesteld om eens naar Brno te komen en hier dan op zijn beurt Nederlandse avant-gardefilms voor te stellen. Ondertussen verschijnen in Brno bijdragen over Nederlandse avant-gardefilms, die Kalivoda waarschijnlijk tijdens zijn Nederlandse reis had geëntameerd: in het tijdschrift *Středisko. Revue pro umění a kulturu* (Centrum. Revue voor kunst en cultuur) van de kunsthistoricus en Filmliga-lid Jan Hulsker een artikel “Holandsko a filmové umění” (Holland en de filmkunst)²² en van Joris Ivens een programmatische bijdrage “Dokumentární film v avantgardě” (Filmdocumentaire in de avant-garde in het door Kalivoda uitgegeven *Ekran. Časopis pro moderní film a fotografii* (Scherm. Tijdschrift voor moderne film en fotografie).²³

Eind 1935 ziet Schuitema blijkbaar gelegenheid om naar Brno over te komen en regelt dat de vijf films, die *Het Vaderland* vermeldt – drie (mede) geregisseerd door Ivens, *Uit het rijk der kristallen* (1927) van Mol en een eigen “montagestudie” (een ruwe versie van zijn film *De Maasbruggen*, die in 1937 officieel uitkomt) –, naar Brno per pakketdienst worden verzonden, in totaal ruim drie kilometer film op celluloid, met de blikken dozen, waarin de films werden vervoerd ruim vijfentwintig kilo, niet alleen veel gewicht, maar ook vanwege alle grensformaliteiten, waarbij de films eerst in- en dan weer uitgeklaard moeten worden, niets om anno 1935 voor een reis dwars door Europa en over verschillende landsgrenzen zelf in de trein mee te nemen, omdat het pakket dan bij iedere grens een probleem met de douane zou hebben opgeleverd.

Zoals *Lidové noviny* na de vertoning van de films bericht, had in Brno de “wetenschappelijke” film van de regisseur J.C. Mol over de groei van kristallen van allerlei chemische verbindingen onder de microscoop het meeste succes onder de toeschouwers.²⁴ Net als Ivens stond Mol waarschijnlijk al op Kalivoda’s verlanglijstje toen hij uit Nederland vertrok. In ieder geval was hij al in Nederland op Mols “wetenschappelijke” filmwerk geweten naar aanleiding van vergelijkbaar “wetenschappelijk” filmwerk van Vladimír Úlehla, als bioloog in Brno aan de Masaryk-Universiteit verbonden. Úlehla’s *Pohyby rostlin* (De beweging van planten, 1928) en een short met microscopische opnames van celgroei van Úlehla samen met Silvestr Prát – *Ze života rostliné buňky* (Uit het leven van de cel, 1926) – behoorden tot het filmaanbod, waarmee Kalivoda door Nederland toerde. Over de gelijkenis van Úlehla’s films en die van Mol over kristallen en diens *Bloeiende bloemen*

21 Briefkaart van František Kalivoda aan Paul Schuitema, 22.06.1934, bewaard in: Kunstmuseum Den Haag, nalatenschap Paul Schuitema, ordner met correspondentie.

22 Hulsker, Jan (1934): Holandsko a filmové umění. In: *Středisko* jg. 4, nr. 3, blz. 76–78.

23 Ivens, Joris (1934): Dokumentární film v avantgardě. In: *Ekran* jg. 1, nr. 1, blz. 15–16.

24 Jka (1936): Holandská experimentální filmová tvorba v Brně. In: *Lidové noviny*, 09.01.1936.

en *plantenbewegingen* (1932) was in 1934 al in de Nederlandse pers bericht²⁵ en Kalivoda ongetwijfeld op die gelijkenis gewezen in de zijlijn van de Nederlandse filmvertoningen. Het was vermoedelijk Úlehla als bestuurslid van de afdeling Brno van de Československá společnost pro vědeckou kinematografii (ČSVK, Tsjechoslowaakse maatschappij voor wetenschappelijke cinematografie) de zaal regelde in de natuurwetenschappelijke faculteit van de Masaryk-Universiteit, waar op 8 januari 1936 de Nederlandse filmavond plaatsvond en voor een deel van Schuitema's reis- en verblijfkosten en het transport van de films opkwam.

Gelet op het feit dat de ČSVK de filmavond in Brno organiseerde, hoeft het niet te verbazen dat Mols *Uit het rijk der kristallen* hoog scoorde bij het publiek, al waren er vermoedelijk ook toeschouwers die vooral enthousiast waren over de agitatorische documentaire van Ivens en Henri Storck over de dramatische levensomstandigheden in de Waalse mijnstreek en een stakingsgolf daar in 1932, *Ellende in de Borinage*, een film van communistische snit die zeker in de smaak viel in de kring van het eveneens communistische Levá fronta. In ieder schrijft de Moravische grafisch vormgever, reclameontwerper en fotograaf Zdeněk Rossmann, die als docent verbonden was aan de Slowaakse evenknie van het Bauhaus, de Škola umeleckých remesiel (ŠUR, School voor kunstnijverheid) in Bratislava²⁶, en als overtuigd communist actief lid van het Levá Fronta was, eind januari 1936 aan Kalivoda dat deze “revolutionaire film” het hoogtepunt van een reprise van de Nederlandse filmavond in de ŠUR een paar dagen daarvoor, op 22 januari, bij de filmafdeling van de school was.²⁷ De directeur van de ŠUR, Josef Vydra, toont zich daarentegen in een brief aan Kalivoda net als de toeschouwers in Brno vooral over Mols film enthousiast.²⁸

Het idee dat de films na vertoning in Brno eerst nog naar Bratislava gingen voordat ze naar Nederland werden teruggestuurd, was vermoedelijk pas in Brno opgekomen en zou Schuitema nog de nodige ergernis opleveren. In ieder geval hadden de films van Ivens eigenlijk meteen naar Nederland terug moeten komen. Ivens stond op het punt om naar Amerika te reizen en wilde ze daar ook laten zien en meenemen. Met terugsturen was Kalivoda niet de allersnelste, zodat Schuitema zowel de distributeur als Ivens op zijn nek kreeg.²⁹ Mogelijk had Schuitema zelf initieel ook het idee dat ze eveneens in Praag konden worden vertoond. Daar kwam echter niets van terecht, zeker ook omdat

25 Bijvoorbeeld in: Anon. (1934): Kalivoda over Tsjechische film. Lezing voor het Ned. kunstenaarscentrum. In: Het Volk, 17.03.1934.

26 Zie: Béréšová, Simona – Prešnajderová, Klára – de Puineuf, Sonia: Škola ako laboratórium moderného života. K reforme umeleckého školstva v strednej Európe (1900–1945). Schule als Laboratorium des modernen Lebens. Zur Kunstschulreform in Zentraleuropa (1900–1945). School as a Laboratory of Modern Life. On the Reform of Art Education in Central Europe (1900–1945). Bratislava: Slovak design Center.

27 Brief van Zdeněk Rossmann aan František Kalivoda van 25.01.1936, weergegeven in: Sylevestrová, Marta – Toman, Jindřich (2015): Zdeněk Rossmann. Horizonty Modernismu. Brno: Moravská galerie v Brně, blz. 223

28 Brief van Josef Vydra aan František Kalivoda van 11.02.1936, bewaard in: Muzeum města Brna, Oddělení dějin architektury, Fond Františka Kalivody, Korespondence.

29 Brief van Paul Schuitema aan František Kalivoda van 13.02.1936. In een brief van Schuitema aan Kalivoda van 01.04.1936 geeft Schuitema aan dat de zaak uiteindelijk met een sisser goed is afgelopen. Beide brieven bewaard in: Muzeum města Brna, Oddělení dějin architektury, Fond Františka Kalivody, Korespondence.

hij zijn plan om naar TsjechoSlowakije over te komen wel erg last-minute bij Kalivoda aankondigt.

Briefpost kwam een eeuw terug nog veel sneller aan dan vandaag de dag. Zo ontving Kalivoda Schuitema's brief, waarin deze zijn komst naar Brno aankondigde, waarschijnlijk al op 10 december 1935, maar met de feestdagen voor de deur was er amper tijd om nog iets te regelen. Eigenlijk was het Schuitema's gedachte om vlak voor kerst uit Rotterdam naar Brno te reizen en op 6 januari weer terug te zijn, omdat de volgende dag het onderwijs aan de kunstacademie weer zou beginnen.³⁰ Vermoedelijk ging Schuitema ervan uit dat de films tussen kerst en oud en nieuw vertoond konden worden en hij dan ook een paar lezingen in Brno kon houden en dan in de eerste dagen van het nieuwe jaar nog in Praag zou kunnen optreden om dan weer op tijd terug te zijn. Daar kwam niets van terecht en al voor zijn vertrek uit Nederland, maakt Kalivoda hem duidelijk, dat hij zijn vakantie een week moet verlengen, omdat het niet op stel en sprong mogelijk was om de filmavond te regelen. Die zou op 8 januari plaatsvinden.³¹

Aansluitend aan de filmvertoning weet Kalivoda nog vòòr Schuitema's vertrek uit Rotterdam op 23 of 24 december³² een tweede avond met Schuitema te arrangeren, waarvan ook *Het Vaderland* melding maakt. Hier trad de afdeling Brno van de *Český klub fotografů-amatérů* (Tsjechische club van amateurfotografen) als gastgever op. Aangekondigd als lezing over "moderne fotografie in holland" met "100 diapositieven"³³ ging het feitelijk om een meer algemene beschouwing over fotografie en meer dan dat, zoals uit een verslag in *Lidové noviny* kan worden opgemaakt. Schuitema geeft voorbeelden van werk van contemporaine Nederlandse fotografen, maar heeft het ook over fotografie in de reclame, over typografie en over zijn eigen reclameafdeling van de Haagse kunstacademie en – meer algemeen – hoe in zijn ogen fotografie dient te worden opgevat en te worden bedreven, deels aan de hand van eigen werk en dat van collega's en studenten, deels met experimenteel fotowerk van internationaal bekende avant-gardistische kunstenaars als Man Ray en László Moholy-Nagy, waarbij Schuitema het hele scala van foto- en afdruchtechnieken de revue laat passeren: studies met licht, schaduwspel, groteske cameraeffecten en donkere-kamertechnieken, fotomontage en portret-, documentaire en reportagefotografie.³⁴

Opmerkelijk is de foto die Kalivoda voor de uitnodiging gebruikt: een uitsnede uit een foto van de Hongaarse fotograaf Éva Besnyó met een huilend hongerig straatkind in

30 Brief van Paul Schuitema aan František Kalivoda van 08.12.1935 [noot 8].

31 Van Kalivoda's brieven aan Schuitema zijn de meeste niet bewaard gebleven, dat hij Schuitema op de onmogelijkheid gewezen had om nog voor oud en nieuw iets in Brno te regelen, kan afgeleid worden uit een brief van Schuitema waarin hij schrijft, zijn vakantie te zullen verlengen, zie: brief van Paul Schuitema aan František Kalivoda van 15.12.1935, bewaard in: Muzeum města Brna, Oddělení dějin architektury, Fond Františka Kalivody, Korespondence.

32 Brief van Paul Schuitema aan František Kalivoda, ongedateerd, rond 18.12.1935, bewaard in: Muzeum města Brna, Oddělení dějin architektury, Fond Františka Kalivody, Korespondence.

33 Uitnodiging voor de lezing van Paul Schuitema over fotografie in Brno, ontworpen door František Kalivoda, afgebeeld in *Maan* [noot 6], blz. 132; .

34 jbs (1936): Přednáška o moderní fotografii holandské. In: *Lidové noviny*, 11.01.1936.

armoedige kledij die zij in 1933 in Kiserdó maakte.³⁵ Besnyó is dan inmiddels al uit Berlijn naar Nederland verhuisd, omdat het werk haar op grond van haar Joodse afkomst in Duitsland steeds moeilijker wordt gemaakt. In Nederland zal zij samen met Schuitema in 1937 een grote tentoonstelling “foto ‘37” in het Stedelijk Museum organiseren.³⁶ Net als Besnyó hoort ook Schuitema bij de fotografen die dan in Nederland voor zogeheten Nieuwe Fotografie staan, waarvan “sociale” fotografie in het werk van Besnyó een component is die in Tsjechoslowakije sterk door het Levá fronta werd gepropageerd. Dit kan de keus van Kalivoda voor Besnyó en het Hongaarse straatkind verklaren. Desalniettemin is het frappant en veelzeggend over het internationale karakter van de avant-garde dat uitgerekend een Hongaarse foto van een Hongaarse fotograaf op de uitnodiging voor Schuitema’s lezing als toonbeeld van “moderne fotografie in holland” stond afgedrukt.

Brno – Praag retour

Van een optreden in Praag is in de correspondentie tussen Schuitema en Kalivoda voordat Schuitema op 22 december uit Rotterdam vertrekt nog geen sprake (wel van de dia’s die hij in Brno bij zijn lezing over fotografie gebruikt³⁷). Wanneer Schuitema na een week in Brno, waar hij oud en nieuw samen met Kalivoda viert³⁸, op nieuwjaarsdag naar Praag reist, is daar nog niets geregeld, behalve dat Kalivoda Ladislav Sutnar heeft ingeseind en deze Schuitema in Praag op het station afhaalt. Sutnar brengt hem in Hotel Juliš aan het Václavské náměstí onder – een net gereed gekomen toonbeeld van het Tsjechische Nieuwe Bouwen in het hart van Praag.

Op zich was Hotel Juliš daarom het perfecte onderkomen voor Schuitema, vergelijkbaar met Hotel Avion, ook een hotel in functionalistische stijl, waar hij in Brno verbleef, ook niet het goedkoopste onderkomen, maar betaald door de Maatschappij voor wetenschappelijke cinematografie en de Club van amateurfotografen. De prijs van een kamer in Hotel Juliš – 45 Tsjechoslowaakse kronen per nacht, met een wat andere koers dan de Tsjechische kroon van vandaag – oversteeg veruit Schuitema’s budget, zoals hij zich nog diezelfde dag bij Kalivoda beklaagt op briefpapier van het hotel. Er waren wel goedkopere pensions te vinden in Praag, maar Schuitema wilde op z’n minst een eigen douche en toilet, dus het bleef bij Hotel Juliš.³⁹

35 Zie overzicht van Besnyó’s fotografisch werk: https://www.maibeeldbank.nl/beeldbank/indeling/detail/start/17?f_creator%5B0%5D=Besny%C3%B6%2C+Eva&f_where%5B0%5D=Hongarije&f_when_justyear%5B0%5D=1933 [geraadpleegd 06.05.2022].

36 Zie: van Veen, Anneke (2019): *Modern Perspectives. Foto en film, Amsterdam 1920–1940*. Bussum/Amsterdam: Thoth/Stadsarchief, blz. 41.

37 Ongedateerde brief van Paul Schuitema, rond 18.12.1935 [noot 31].

38 Zie: ansichtkaart met een foto van Hotel Avion in Brno van František Kalivoda en Paul Schuitema aan Hannah Höch van 31.12.1935, bewaard in de Berlinische Galerie, Berlijn, nalatenschap Hannah Höch, inv. nr. BG-Ar 5/95,23.

39 Brief van Paul Schuitema aan František Kalivoda van 01.01.1936, bewaard in: Muzeum města Brna, Odělení dějin architektury, Fond Františka Kalivody, Korespondence.

Zodat zijn verblijf in Praag geen financiële catastrofe zou worden, sprak hij Sutnar er klaarblijkelijk op aan, of hij niet ook in Praag lezingen kon houden. Uit zijn brief aan Kalivoda van 1 januari 1936 valt op te maken dat Schuitema daar al in Brno met Kalivoda over had gesproken en Kalivoda hem in dezen Sutnar aanbevolen had – net als Kalivoda en Schuitema lid van de ring neue werbestalter, maar daarnaast met uitstekende contacten in het Praagse cultuurbedrijf als directeur van de Praagse Uměleckoprůmyslová škola (School voor toegepaste kunst), een leidende rol bij de Družstevní práce (DP – Coöperatieve Arbeid), een uitgeverij met eigen winkels, waarin niet alleen boeken, maar ook gebruiksartikelen, meubels, servies en dergelijke werden verkocht, toentertijd een etalage van modern Tsjechisch design. In beide hoedanigheden en als internationaal vooraanstaand vormgever vertegenwoordigde Sutnar Tsjechoslowakije ook op internationale designbeurzen. Hij had zodoende eveneens goede contacten bij het Tsjechoslowaakse Ministerie van Buitenlandse Zaken.

De zaak blijkt echter gecompliceerd, zoals Schuitema Kalivoda schrijft: „Mit den Vorträge wird es schlecht gehen. Er [= Sutnar] hat ämtlichen vereine angerufen und aufgehetzt, aber alles ist mit fehriën. Ausserdem sind Montag-Dinstag wieder feiertage, so bleibt nur einen tag, den Samstag. Ich glaube es wird hier keinen Vortrag gelingen.”⁴⁰ Tegen Schuitema’s verwachting in lukt het Sutnar toch wel om in ieder geval één goed gedoteerd optreden voor Schuitema te regelen: een lezing op 10 januari in het Praagse Museum voor toegepaste kunsten. Dat had zonder meer te maken met Sutnars status en netwerk, maar ook met het feit dat Schuitema niet de minste was en ook in Praag geen onbekende, in ieder geval in kringen van moderne vormgevers. Wel moest Schuitema nogmaals zijn terugreis verschuiven: op 10 januari had hij eigenlijk naar huis willen gaan, nadat Kalivoda geen kans zag om zijn optredens in Brno al voor 6 januari te organiseren. Uiteindelijk nam Schuitema op 11 of 12 januari uit Praag de trein terug. In ieder geval was hij uiterlijk op 14 januari weer in Den Haag, om de journalist van *Het Vaderland* zijn hier aan het begin afgedrukte verhaal te vertellen dat op 15 januari in de ochtendeditie van die krant stond.

Ondertussen reist Schuitema na een kort verblijf in Praag weer naar Brno terug, omdat het hem in Praag te duur was. In Brno heeft hij dan nog een missie: snel een “voordracht met lichtbeelden” uitwerken, waarin het niet alleen om zijn eigen werkterrein, maar om de *state of the art* in “het moderne Holland” moet gaan of beter gezegd de *state of the applied arts* en daarin meer in het bijzonder over het actuele avant-gardistische segment, waar Schuitema zelf voor staat – functionalistische Nieuwe Zakelijkheid zowel op zijn gebied als ook in de architectuur. Voor zijn eigen werkterreinen – typografie, fotografie, reclame en onderwijs daarin – kan Schuitema voor het tweede van zijn presentatie in het Praagse Museum van toegepaste kunst uit zijn honderd dia’s putten die hij voor zijn lezing over fotografie in Brno had meegenomen en zijn verhaal, gelet op de notities met de opzet van zijn Praagse optreden, uit de losse pols kon doen zoals hij dat vermoedelijk ook in Brno deed (in ieder geval zijn van zijn lezing in Brno geen aantekeningen bewaard gebleven en bepaalde de volgorde van dia’s waarschijnlijk de lijn

40 Ibidem.

van zijn betoog. Hoe het ook zij, in Praag wilde Schuitema duidelijk welbeslagen ten ijs komen. De Nederlandse gezant in Praag zou aanwezig zijn net als de fine-fleur van de Praagse avant-garde.

Er stond – kortom – voor Schuitema iets op het spel, bovendien hield zijn Duits – de taal waarin hij zou spreken – niet bepaald over, zoals ook de hier geciteerde fragmenten uit zijn brieven aan Kalivoda aangeven: eerder een pidgin-mengelmoes uit Nederlands en Duits van iemand die ooit op school Duits had gehad, maar het nooit goed had leren spreken of schrijven en nu ongetwijfeld zonder woordenboek een verhaal in het Duits in elkaar moest zetten. Correcties in een ander – niet-Nederlands – handschrift duiden erop dat hij waarschijnlijk met Kalivoda de tekst uiteindelijk nog eens door heeft genomen, om de ergste missers eruit te halen die tot misverstanden zouden hebben kunnen leiden.

Een voordracht met instructieve lichtbeelden in Praag

Vermoedelijk om zeker te zijn van zijn zaak werkte Schuitema zijn algemene inleiding helemaal uit – op briefpapier dat hij uit Hotel Juliš had meegenomen, toentertijd als service voor de hotelgasten en tegelijk als reclame in iedere hotelkamer te vinden, in ieder geval in hotels van de prijsklasse van een hotel als Juliš. In die inleiding formuleert hij een paar grondgedachten van de functionalistische Nieuwe Zakelijkheid op het gebied van de vormgeving: niet schoonheid en esthetische overwegingen, maar slechts praktisch nut dient richtsnoer te zijn, waarbij van de nieuwste technieken en materialen gebruik dient te worden gemaakt, niet in de laatste plaats wanneer deze ervoor zorgen dat er zo efficiënt, snel en tegelijk goedkoop en massaal geproduceerd kan worden en zo in het bijzonder op architectuurgebied door het Nieuwe Bouwen een substantiële bijdrage geleverd kan worden aan een betere volkshuisvesting, maar ook aan een betere werkomgeving, waarvan de Rotterdamse Van Nelle-fabriek (1925-30) van de architecten Michiel Brinkman en Leen van der Vlugt internationaal als lichtend voorbeeld gold.

Uit Schuitema's aantekeningen voor zijn Praagse lezing is duidelijk dat hij het architectuurdeel nog in Brno moest uitwerken en dat heel nauwkeurig uitschreef, anders dan het tweede deel van zijn tweeluik over vormgeving op papier. Nu was Schuitema weliswaar geen architect, maar al sinds 1932 verantwoordelijk voor de opmaak van het architectuurtijdschrift *De 8 en Opbouw* – het belangrijkste platform van de Nieuwe Zakelijkheid op bouwgebied. Ook had hij in 1932 ook een programmatisch boek van Han van Loghem vormgegeven met de programmatische viertalige titel: *holland. bouwen – bauen – bâtir – building. built to live in – vers une architecture réelle – neues bauen – nieuwe zakelijkheid*.⁴¹ Het merendeel van het beeldmateriaal dat Schuitema in Praag laat zien, stamt uit dit boek en de laatste jaargang van *De 8 en Opbouw*, waarvan Schuitema de uitgevers, de Rotterdamse architectengroep Opbouw, de Amsterdamse “architectenkern” De 8 en verwante Groep ‘32 in zijn verhaal centraal stelt als de Nederlandse

41 van Loghem, Han (1932): *holland. bouwen – bauen – bâtir – building. built to live in – vers une architecture réelle – neues bauen – nieuwe zakelijkheid*. Amsterdam: Kosmos.

constructief-functionele avant-garde in de architectuur. Nu waren deze architecten in Tsjechië allerm minst onbekend. Veel van hun werk, of het nu om de Van Nelle-fabriek of andere voorbeelden van het Nieuwe Bouwen in Holland ging, was in Tsjechische architectuur- en avant-gardetijdschriften geregeld te vinden. Terwijl een journalist van de *Prager Presse*, waarschijnlijk geen ingewijde in de materie, die blijkbaar het nodige nieuws opstak, na Schuitema's optreden over de "instructieve lichtbeelden" zeer te spreken is⁴², merkt de Tsjechische architect Karel Lhota in een bespreking achteraf dan ook op dat Schuitema's lichtbeelden hem in ieder geval weinig nieuws te bieden hadden, al vond hij de strekking van Schuitema's verhaal wel relevant, zeker voor de studenten van de Praagse School voor toegepaste kunsten, waar in Lhota's ogen vormgeving nog veel te veel kunst was, met onnodige opsmuk en ornamenten voor het mooi. Voor hen en hun docenten had Schuitema, aldus Lhota, een belangrijke boodschap met zijn beklemtoning dat vorm zich uitsluitend naar de functie moest richten en schoonheid geen criterium mocht zijn.⁴³

Als organisatie die in Praag als gastgever van Schuitema zou optreden en ook voor publiciteit vooraf zorgde, wist Sutnar het Ústav Skandinávský a Nizozemský (ÚSN, Scandinavisch en Nederlands Instituut) bereid te vinden. Het instituut was in 1930 voortgekomen⁴⁴ uit de Československo-švédská společnost (Tsjechoslowaaks-Zweedse Vereniging) die zich in 1929 tot doel had gesteld om de Tsjechoslowaaks-Zweedse betrekkingen te versterken en te verdiepen "vooral op het gebied van wetenschap, literatuur, kunst, toerisme en economie".⁴⁵ Tot de oprichters van de vereniging behoorde ook Karel Teige – de Tsjechische avant-garde had met andere woorden eveneens een vinger in de pap. Zo maakt het ÚSN in 1930 een bezoek aan Praag van Jan Wils mogelijk, een architect oorspronkelijk betrokken bij De Stijl, maar dan al een internationaal bekend vertegenwoordiger van het Hollandse Nieuwe Bouwen.⁴⁶ Naast concerten en dansavonden verzorgde het ÚSN ook radio-uitzendingen voor de Tsjechische staatsomroep, deels in het Nederlands, en filmvoorstellingen. Ook zorgde het ÚSN ervoor dat er in 1932 aan de Karelsuniversiteit in de Filozofická fakulta een Zweeds lectoraat werd gevestigd dat tegelijk als bureau en secretariaat van het ÚSN diende geleid door Oldřich Heidrich, een Scandinavist werkzaam aan de Karelsuniversiteit, maar daarnaast ook auteur van Scandinavische reisverhalen en vertaler uit het Deens, Zweeds en Noors. Heidrich was behalve universitair docent ook diplomaat en had als zodanig onder meer bij Tsjechos-

42 Anon. (1936) [zie noot 4].

43 Lhota, Karel (1936): Paul Schuitema. In: *Architekt SIA* jg. 10, nr. 2, blz. 30–31, hier blz. 30.

44 Anon. (1930): Scandinavisch-Ned. Instituut te Praag opgericht. In: *De Telegraaf* 07.06.1930; anon. (1930): Een Nederlands-Scandinavisch Instituut. In: *Het Vaderland* 08-06-1930; anon. (1934): Tsjechoslowaaksche kunst. Tentoonstelling te Amsterdam. In: *Haagsche Courant* 19.12.1934.

45 Archiv Národní knihovny ČR, archief Československo-švédská společnost 1929–1939, NAD č 35, AP č 66', inleiding inventaris. Zie ook een advertorial van twee pagina's in de Praagse krant *Národní Listy* van 12.04.1936, gesponsord door de KLM, waarin het ÚCN uitgebreid wordt voorgesteld met bijdragen in het Tsjechisch en Nederlands. Zie verder: Kubátová, Ludmila (2009): Československo-švédská společnost (1929–1939). URL: <https://www.severskelisty.cz/krajan/kraj0036.php> [geraadpleegd 05.05.2022].

46 Documentatie hierover in: Archiv Národního Muzea, Praag, archief Vojtech Čížek, inv.nr. 133, doos 11, omslag Korespondence/Kostnicka jednota.

lowaakse ambassade in Den Haag gewerkt en sprak ook Nederlands. Terwijl het ÚSN in 1933 een tentoonstelling “Het Nederlandsche boek” met bijzonder vormgegeven boeken en bibliothele uitgaven uit Nederland in de Praagse universiteitsbibliotheek mogelijk maakt⁴⁷, waar ongetwijfeld ook werk van Schuitema en studenten van zijn reclameafdeling aan de Haagse kunstacademie te zien was⁴⁸, vond rond de jaarwisseling 1934–35 “in de eere-zalen van het Stedelijk Museum te Amsterdam een groote tentoonstelling [...] van Tsjecho-Slowaaksche kunstnijverheid” plaats, geëntameerd door het ÚCN. De tentoonstelling was gewijd aan de nieuwste ontwikkelingen op het gebied van vormgeving en architectuur in Tsjechoslowakije, “o. a. ceramiek, kristal, textiel, kant en moderne bouwkunst”.⁴⁹ Tot het organiserend comité behoorde naast Heidrich ook de kunsthistoricus Karel Herain, die niet alleen bestuurslid van het ÚSN was, maar ook directeur van Uměleckoprůmyslové muzeum, het Museum voor toegepaste kunst, waar Schuitema zijn lezing zou houden. Dat museum was op zijn beurt nauw verbonden met de Uměleckoprůmyslová škola, direct tegenover het museum gevestigd, waar Sutnar – als gezegd – de directeur was. Of Sutnar Herain in zijn hoedanigheid van bestuurslid van het ÚSN of als museumdirecteur of meteen in zijn dubbelrol aansprak, is onduidelijk. Duidelijk is wel dat Herain Schuitema feitelijk onder zijn hoede nam met twee petten op en hij als museumdirecteur de zaal voor Schuitema’s optreden ter beschikking stelde en hem tegelijkertijd via het ÚSN van het honorarium voorzag, waar het Schuitema toch ook om te doen was naast de mogelijkheid om in Praag reclame te maken voor de Hollandse avant-garde, zichzelf inclusief.

Tot slot

Zoals Schuitema direct de ochtend na zijn tweede lezing in Brno de trein naar Praag moest nemen om diezelfde dag nog zijn lezing daar te houden, moest hij ook in Praag de volgende ochtend meteen weer op de trein om op tijd in Nederland terug te zijn, om met zijn lessen aan de academie te kunnen beginnen – een week later dan gepland. Uit Rotterdam bericht hij Kalivoda dan nog dat het optreden in Praag een groot succes was met een goed gevulde zaal en hem een honorarium van 400 Tsjechoslowaakse kronen op had geleverd.⁵⁰ Uit het jaarslag van 1936 van het ÚSN voor de Kamer van Koophandel is duidelijk dat het de best bezochte manifestatie van het ÚSN van dat jaar was met

47 Anon. (1933): Het Nederlandsche boek in Praag. In: Het Vaderland, 10.05.1933.

48 Zo werd de jaarcatalogus *Het Nederlandsche Boek* van de Nederlandsche Uitgeversbond voor 1932 bezorgd door Janneke Kroes als winnaar van een ontwerpwedstrijd onder studenten van Schuitema’s afdeling, zie: Nederlandsche Uitgevers-Bond (1932): *Het Nederlandsche Boek 1932*. Amsterdam: Nederlandsche Uitgevers-Bond, blz. VIII.

49 Anon. (1934): Nijverheidstentoonstelling. In: De Tijd 08.06.1934.

50 Brief van Paul Schuitema aan František Kalivoda, 15.01.1936 [door hem met het oude jaartal 1935 verkeerd gedateerd], bewaard in: Muzeum města Brna, Oddělení dějin architektury, Fond Františka Kalivody, Korespondence.

166 betalende bezoekers.⁵¹ Schuitema's optreden in Praag zou nog een vervolg hebben: er bestaan plannen voor een grote internationale fototentoonstelling in Praag en Schuitema krijgt de opdracht om een Nederlandse inzending te regelen.⁵²

Op de "Mezinárodní výstava fotografie" die in maart en april 1936 in het Praagse tentoonstellingsgebouw Mánes plaatsvindt, zullen naast foto's van Schuitema zelf, zijn collega Kiljan en de dan al internationaal bekende fotograaf Henri Berssenbrugge ook foto's te zien zijn van de dan net beginnende Rotterdamse fotografen Wally Elenbaas, Nico Jesse en Cas van Os.⁵³ Wanneer in Nederland een jaar later een vergelijkbaar groots opgezette fototentoonstelling – "foto '37" – in het Amsterdamse Stedelijk Museum wordt georganiseerd met Schuitema als een van de leden van het organisatiecomité, meldt zich Schuitema op zijn beurt bij Kalivoda met de vraag, of deze Tsjechische fotografen kan regelen voor de Amsterdamse tentoonstelling. Net als bij zijn tocht naar Brno, is Schuitema weer erg laat met zijn verzoek. Ditmaal antwoordt Kalivoda hem dat hij weinig kans ziet, maar mogelijk werk beschikbaar is van de dadaïst Raoul Hausmann beschikbaar is⁵⁴, die in de jaren 1930 vooral als fotograaf actief en op papier een Tsjech is. Zo belandt hij in 1937 in Tsjechoslowakije nadat hij eerst voor de nazi's uit Duitsland weg moest, naar Ibiza is verhuisd, maar daarvandaan in 1936 weer verder moest vluchten toen Spaanse fascistten onder Franco het eiland bezetten. Net is van hem in het Uměleckoprůmyslové muzeum een eerste solotentoonstelling met fotowerk te zien.⁵⁵ Een paar foto's uit de tentoonstelling belanden vervolgens in Amsterdam op de "foto '37"-tentoonstelling.⁵⁶

Schuitema's optredens in Brno en Praag vormden – zoveel mag duidelijk zijn – in feite een kleine schakel in een uitwisselingsproces dat niet alleen ruim voor zijn reis inzette, maar daarna ook verder ging, in Praag, maar ook in Moravië. Van een special van *De 8 en Opbouw* gewijd aan het Nieuwe Bouwen in Brno, waarover Schuitema namens de redactie Kalivoda polste⁵⁷, kwam niets terecht. Wel bevat het boek *Písmo a fotografie v reklamě* (Schrift en fotografie in de reclame) van Zdeněk Rossmann dat in 1938 in Olomouc verschijnt, verschillende ontwerpen van Schuitema, dat hij vermoedelijk deels in 1936 in Brno had laten zien (ze zijn allemaal van 1935 of die), en daarnaast werk van vormgevers uit Nederland.⁵⁸

51 Zie: Archiv Uměleckoprůmyslové muzeum, ÚSN 1937, A 90 UPM, Jednací Protokol 1936 en daarin brief van Arnošt Kraus en Oldřich Heidrich namens het ÚSN van 20.01.1936 aan het Uměleckoprůmyslové muzeum, ÚSN 1937, A 90 UPM, Jednací Protokol 1936, brief 249/36.

52 Anon. (1936): Foto-tentoonstelling te Praag. In: De Avondpost 18.01.1936

53 Anon. (1936): Mezinárodní výstava fotografie. 6. Březen – 13. Duben 1936. Praag: Mánes [catalogus]; anon. (1936): Moderne fotografie. In: Focus jg. 23, nr. 14, blz. 424.

54 Brief van František Kalivoda aan Paul Schuitema, 15.06.1937, bewaard in: Kunstmuseum Den Haag, nalatenschap Paul Schuitema, ordner met correspondentie.

55 Zie: Barges, Cécile (2017): Raoul Hausmann. Photographies 1927–1936. Cherbourg: Point du Jour, blz. 37.

56 Anon. (1937): Foto '37. In: Haagsche Courant 09.07.1937.

57 Door Schuitema nog eens aangesproken in zijn brief aan Kalivoda direct na terugkeer in Nederland [noot 50].

58 Rossmann, Zdeněk (1938): Písmo a fotografie v reklamě. Olomouc: Index. Naast ontwerpen van Schuitema bevat het boek ook werk van Piet Zwart, en twee studenten van Schuitema, Wim Brusse en Henny Cahn evenals van Hajo Rose en Ladislav Csáder. Csáder kwam uit Slowakije, waar hij ook aan de ŠUR studeerde,

In dit verband dient zich bij Schuitema's reis naar Brno en zijn terugreis uit Praag nog een interessante vraag aan, waarop een antwoord vermoedelijk niet meer mogelijk is, in ieder geval niet op grond van de documentatie die er momenteel over deze reis bestaat. De kwestie is, hoe Schuitema precies naar Brno reisde en uiteindelijk uit Praag weer naar Den Haag terugging. Duidelijk is dat Schuitema met de trein reisde. De kortste route was via Duitsland, maar in Duitsland hadden de nazi's het voor het zeggen en dat was voor iemand als Schuitema niet zonder risico en al helemaal niet met het materiaal dat hij bij zich had. Niet alleen had Schuitema zijn hart aan de linkerkant met communistische sympathieën en had er hij in de jaren ervoor geen geheim van gemaakt dat hij van nazi's en fascisme niets moest hebben.

De nazi's hadden er op hun beurt ook geen doekjes om gewonden dat zij van – in hun ogen *entartete*, “ontaarde” – avant-gardistische kunst of vormgeving niets moesten hebben. Om die reden hadden ze het Bauhaus gesloten en hadden inmiddels al verschillende prominente leden van de ring neue werbegestalter daarom Duitsland verlaten en een goed heenkomen elders gezocht, zoals László Moholy-Nagy, die in 1934 eerst naar Nederland vlucht en een jaar later naar Engeland doorreist, en Jan Tschichold, die in 1933 door de Gestapo wordt opgepakt, na een maand in de cel vrijkomt en vervolgens een goed heenkomen in Bazel zoekt om verder te kunnen werken en verdere vervolging te ontkomen. Schuitema was zich daarom ongetwijfeld bewust dat Nazi-Duitsland voor hem feitelijk een no-go area was, zeker met het drukwerk en beeldmateriaal dat hij in zijn bagage had. Een getypt relaas van Tschichold, waarin deze zijn vrienden en bekenden over zijn belevenissen met het naziregime in München informeerde, bevindt zich in Schuitema's nalatenschap.⁵⁹ Als communist en uitgesproken anti-fascist wist Schuitema dat hij nog meer op z'n hoede moest zijn; de Gestapo hield het grensverkeer nauwkeurig in de gaten en hij zou niet de eerste zijn geweest die aan de grens problemen kreeg.

Hoewel er over Schuitema' treinreizen naar en uit Tsjechoslowakije niets bekend is, behalve dat hij op 23 of 24 december 1935 in Den Haag op de trein stapte richting Brno en op 11 januari uit Praag de terugreis aanvaardde, nam hij mogelijk de kortste verbinding door Duitsland via Frankfurt/Main en Neurenberg. Het is echter niet onaanvaardbaar dat hij voor de veilige optie koos en om Duitsland heenreisde – via Brussel, Straatsburg, Bazel, Zürich en Wenen – en naar alle waarschijnlijk via diezelfde route weer terugkeerde naar Nederland. Niet ondenkbaar onderbrak hij zijn reis van anderhalve dag bij Tschichold in Bazel, min of meer halverwege. Hoe Schuitema precies reisde, valt waarschijnlijk niet meer op te helderen. Duidelijk is wel dat zijn verblijf en optredens in Brno en Praag een markant gegeven zijn, dat niet alleen wijst op de nauwe banden tussen de Tsjechoslowaakse en Hollandse avant-garde in het interbellum, maar ook op het aandeel van de Tsjechoslowaakse buitenlandse cultuurpolitiek die niet alleen de Nederlandse filmtournee van František Kalivoda in 1934, maar ook in de hoedanigheid van

maar was in de jaren 1930 werkzaam in Amsterdam bij het design- en reclamebureau Co-Op2 van Paul Guermontprez en Hajo Rose. Net als Rose was Csáder na de sluiting van het Bauhaus door de nazi's naar Amsterdam uitgeweken.

59 Ongedateerd typoscript “Jan Tschichold” in de ik-vorm gesteld, vermoedelijk uit 1933, bewaard in: Kunstmuseum Den Haag, nalatenschap Paul Schuitema, ordner met correspondentie.

het Ústav Skandinávský a Nizozemský Schuitema's optreden in Praag mogelijk maakte en ertoe bijdroeg dat zijn kerstvakantie “economisch” bleef.

Prof. dr. Hubert van den Berg / hubert.vandenberg@upol.cz en

drs. Albert Gielen / praagsetochten@gmail.com

Univerzita Palackého v Olomouci, Filozofická fakulta, Katedra nederlandistiky
Křížkovského 14, 779 00 Olomouc, CZ

This work can be used in accordance with the Creative Commons BY-SA 4.0 International license terms and conditions (<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/legalcode>). This does not apply to works or elements (such as image or photographs) that are used in the work under a contractual license or exception or limitation to relevant rights